

A reformáció öröksége

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

.

Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei¹

Az alább bemutatásra kerülő két könyvjegyzék jelenleg a Magyar Országos Levéltárban a Teleki család marosvásárhelyi levéltárának 32. csomójában találhatóak Csernátoni Gajdó Dániel és Vajna Miklós praeceptorok Teleki Sándorhoz intézett leveleivel együtt. A két könyvjegyzék nem kapott helyet az Erdélyi könyvesházak harmadik kötetében, és máshol sem kerültek bemutatásra.² A leveleken és a könyvjegyzéken keresztül bepillantást nyerhetünk a főúri gyermekek mindennapi kollégiumi életébe a 18. század elején. Megismerhetjük napi-
rendjüket, mindennapi problémáikat, konfliktusaikat a kollégium tanáraival és az őket ellátó főzöasszonnyal, illetve végigkövethetjük kollégiumi tanulmányait. A könyvjegyzékek felsorolják azokat az alpműveket, amelyekből a 18. század elején tanultak és amelyek segítségével elsajátították a latin nyelvet, illetve a földrajz, a teológia, a geometria, a történelem, a retorika, és a levélírás alapjait. A két könyvjegyzék és a levelezés, így együttesen túlmutat az olvasmánytörténeten, és a kollégiumtörténet értékes forrásává válik.

Teleki Miklós és László edesapja Teleki Sándor (1679–1754) volt, 1704-től a nagyenyedi Református Kollégium gondnoka, aki nagy szerepet játszott a kol-

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989). Tanulmányait a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnáziumban folytatta. 2011-ben végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem könyvtár- és információtudomány szakán. A 2010–2011 tanévben tanulmányait Erasmus-ösztöndíj keretén belül a Szegedi Tudományegyetem régi könyves szakirányán folytatta. 2013-ban végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzésén. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem, civilizáció, kultúra doktori iskola hallgatója. Kutatási területe a Dési Ferences Könyvtár és a nagyenyedi Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának története. Könyvtárosként dolgozott a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári karán. 2013 októberétől a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban dolgozik.

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica kutatói ösztöndíja (2015) támogatásával készült. Köszönettel tartozom dr. Sipos Gábornak a tanulmány lektorálásáért.

² Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki család és környezete. Vegyes források. S. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1994.

légium újjáépítésében és felvirágoztatásában. Neki köszönhető, hogy az angol pénz kamatjából felépülhetett a kollégium új épülete. Támogatta az enyedi diákok külföldi tanulmányútjait, segítve ezzel a 18. századi értelmiség utánpótlását. Igyekezett mindenben támogatni a kollégiumot a Rákóczi-szabadságharc viszontagságos éveiben is. Első feleségétől Bethlen Júliától született Miklós és László.³

Miklós 1704-ben született Bethlenszentmiklóson. 1722-től katonai pályára lépett, és az alezredesi rangig jutott.⁴ Gerhard Katával kötött házasságot. Házasságukból származott Kemény Zsigmondné Julianna és Károly (1731–1811). 1746-ban hunyt el. Testvére, László 1710-ben látta meg a napvilágot. 1732-ben feleségül vette Ráday Esztert, akitől tizenegy gyermeke született, de csak Thoroczkay Zsigmondné Eszter (1732–1790), Wartensleben Vilmosné Klára (1750–1798) és József (1738–1796) érték meg a felnőttkort. 1741-től császári királyi kamarás, majd kormányzéki és titkos tanácsos, Erdély főpohárnoka. 1778-ban hunyt el.⁵

László és Miklós tanulmányaikat Gernyeszegen kezdték meg. 1707-től Gidófalvi Péter töltötte be az itteni református egyházközség lelkipásztori állását.⁶ Az 1719-es könyvjegyzékben szereplő egyik Erasmus-kötetet Miklós régi praeceptorától, Gidófalvitól kapta. Így feltételezhetjük, hogy Miklós nála kezdte meg tanulmányait. 1712-ben Kotsárdi János volt a tanító Gernyeszegen. Levelében értesítette Teleki Sándort, hogy lejárt az egy évre szóló megbízatása, és kereszen új tanítót.⁷ Miklós és László 1716-ban kezdték meg tanulmányaikat a nagyenyedi Református Kollégiumban. Első magántanítójuk Teleki Sándor pártfogoltja, Csernátoni Gajdó Dániel (1696–1749) volt. Csernátoni 1714-ben írta alá a kollégium törvényeit,⁸ 1721-ben indult peregrinációjára. Teleki Sándornak címzett levelében leírta, hogy a Székelyföldre és Hunyad vármegyébe utazott, hogy a külföldi tanulmányútjához szükséges összeget előteremtse. Ez

³ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Tizenegyedik kötet.* Ráth Mór, Pest 1865, 91.

⁴ Kardos Samu: *A széki gróf Teleki család Históriaja 1609-1839-ig.* In: *Régi okiratok és levelek tára I.* (1905/2), 66–68.

⁵ Nagy Iván: *i. m.* 91–92.

⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. III. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest 1894, 1210.

⁷ MOL P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés 32. csomó, nr. 3532.

⁸ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Kriterion, Bukarest 1979, 130.

idáig 1100 forintot kapott, de tovább folytatja a gyűjtést.⁹ Először az odera-frankfurti, majd a leideni egyetemen tanult 1726-ig.¹⁰ 1738-ban Gyulafehérváron volt lelkész, majd 1749-ben a gyulafehérvári egyházmegye esperesévé választották. Ugyanezen évben hunyt el.¹¹ Csernátoni Gajdó Dániel peregrinációja miatt 1720-tól Vajna Miklós vette át a fiúk tanítását. Ő 1715-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit,¹² 1723-ban a franekeri egyetemen tanult, majd megfordult Regensburgban is. Hazatérve a Teleki család udvari papja lett Gernyeszegen, majd 1736-tól egyházmegyei notarius, 1737-től 1738-ban bekövetkezett haláláig a görgényi egyházmegye esperese. Teleki Miklós 1721-ben fejezte be tanulmányait Enyeden, László pedig 1722. március 25-től a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult tovább Vajna Miklóssal együtt.¹³

A kollégiumi élet

A kollégium diáksága külön belső szabályok alapján élt, zárt mikrotársadalmat alkotva. Féltékenyen őrizték kiváltságaikat, jogait, melyek betartására a diákok által választott senior és contrascriba felügyelt. A főúri gyermekek ebbe a társadalomba kellett beilleszkedjenek. A többi diák védelmezte jogait és nem tűrte el a protekcionizmust. Elmondható, hogy a főúri diákokkal szemben engedékenyebbek voltak, és lágyabb hangnemet ütöttek meg velük szemben, de a kollégium szabályait ugyanúgy be kellett tartaniuk. Az Apafi korabeli kurátori utasításokban a professzoroknak azt írták, hogy javasolják a főúri diákoknak a toll- és sarkantyúviselés, a vadászat és halászat mellőzését. Nem voltak kötelesek a többi subscribált diák által viselt tógát hordani, és „publikusokként” nem írták alá a kollégium törvényeit. Nem a kollégiumban laktak, hanem a városban béreltek szállást. A főúri diákok csak egy kis részét képezték a kollégium diákságának. A mágnás ifjak tanulását magántanító (praeceptor privatus) segítette, amiért cserébe javadalmazást és teljes ellátást kapott. A felsőbb osztályak diákjai lettek az alsóbb osztályban tanulók magántanítói. Az Apafi korabeli kurátori utasítá-

⁹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535.

¹⁰ Bővebben lásd: *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szerk. Hoffmann Gizella, JATE, Szeged 1980.

¹¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977. [<http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=536>]

¹² Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 132.

¹³ Kardos Samu: *i. m.* 68.

sokban azokat a diákokat, akik nem akartak főúri ifjak praeceptorai lenni, kicsapással fenyegették.¹⁴ Az iskolai törvények külön szabályozták a magántanítók munkáját.¹⁵ A Teleki fiúk és magántanítójuk ellátásáról egy főzőasszony gondoskodott, akivel sokat perlekedtek. Egy kis füzetben fennmaradt a gazdatiszt elszámolása az 1715 és 1720 közötti időszakról. Ez tartalmazza Miklós és László ellátásához szükséges élelmiszerek és más fogyóeszközök listáját. Ezeket a környékbeli Teleki-birtokokról (Celna, Magyarorbó, Tompaháza, Gernyeszeg) küldték el a fiúk részére. Teleki Sándor a gazdatisztal küldött pénzt a fiúknak, aki azt a praeceptornak adta át. A füzetben e pénzek elszámolása is helyt kapott.¹⁶ A magántanítók leveleikben is beszámoltak a kiadásokról.

1721. február 18-án kelt levelében Vajna Miklós beszámolt arról hogyan teltek Miklós és László mindennapjai a kollégiumban. E szerint Miklós hétfőn reggel hét órától nyolc óráig franciát tanult Carolus de Sylva praeceptorral, nyolctól kilencig Vajna Miklós apologetikát tanított neki, tíztől tizenegyig Szigeti Gyula István teológia előadását hallgatta, délután háromtól négyig ismét franciát tanult, öt órától hat óráig Szigeti Gyula Györgynél magántanulóként a metafizikáról és a lélek halhatatlanságáról tanult. Szerda, szombat és vasárnap délután a katekizmust tanulta, vasárnap pedig részt vettek az istentiszteleten. Ezenkívül a többi nap reggel hattól hétig, kilencről tízig, délután két órától háromig, négyről ötig teológia- és filozófia-előadásokra járt, a disputációkra rendelt órákon kívül. László a classis leckéin kívül reggel tíz órától tizenegyig Vajna Miklóssal tanult, négy órától öt óráig franciát, öttől hatig pedig syntaxist tanult Détsei János és Vér nevezetű diákokkal¹⁷ együtt.¹⁸ A fent ismertetett napirend azonban csak a főúri diákokra vonatkozott, a többi diák napirendje részben eltérhetett ettől. Az alsóbb osztályok órarendje nem ismert. Miklósnak ez már az utolsó tanulmányi éve volt a kollégiumban, László pedig ekkor 11 esztendő volt, és már öt éve a kollégiumban tanult.

Az 1769-es marosvásárhelyi Litteraria Commissio az Erdélyi Református Főkonzisztórium megbízásából meglátogatta az erdélyi református kollégiumokat, és megfogalmazta észrevételeit a tanítással kapcsolatban. Ezeket az észrevételeket felhasználva dolgozták ki és alkalmazták 1770-től a Methodus Docendit,

¹⁴ Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 24–25.

¹⁵ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed 1903, 123.

¹⁶ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3533.

¹⁷ Nem szerepelnek az enyedi diáknévsorban, valószínűleg nem folytatták tanulmányaikat a felsőbb osztályokban.

¹⁸ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536.

amelyben már nagy hangsúlyt kaptak a természettudományi tantárgyak és a professzorok száma háromról hétre emelkedett. Így feltételezhetjük azt, hogy a tanügyi bizottság 1769-es jelentésében még a régi, fennálló rendszert írta le, amely alapján Teleki Miklós és László is tanulhatott az enyedi kollégiumban. Ezzel összevetve teljesebb képet kaphatunk kollégiumi mindennapjaikról. A teológia-tanárok hétfőn, kedden és csütörtökön két-két órát tartottak. Vasárnap reggel istentiszteletet tartottak, délután pedig magyar nyelven katekizáltak. A filozófiatanárok hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken két-két előadást tartottak, szerdán és szombaton pedig a disputációkat felügyelték. A filológia tanárok ugyanennyi órát tartottak, a disputációk helyett ők nyelvgyakorlatokat tartottak az ókori klasszikusok műveiből. Megadták az órák beosztását is a felsőbb osztályokra vonatkozólag, ez a következőképpen alakult: reggel hattól héttig a segéd-tanárok (praeses) tartottak órát, héttől nyolcig a filológia tanárok, nyolctól kilencig a filozófiatanárok, kilenctől tízig pedig a teológia professzorok tartottak előadást. Délután egytől kettőig a segédtanárok, kettőtől háromig a filozófiatanárok, háromtól négyig a filológiai tanárok, négytől ötig a teológiaprofesszorok előadását hallgathatták a diákok, öttől hatig magántanítóval tanultak, és hattól hétig a cantor praeses foglalkozott velük.¹⁹ A köztanítók délelőtt és délután is két-két órát tanítottak, míg a magántanítók egyet-egyet.²⁰ Összevetve Miklós napi programjával elmondhatjuk, hogy a kettő nagyrészt megegyezett. Annnyiban tért el, hogy ő nyolctól kilencig Vajna Miklóssal tanult és nem a filozófiatanár előadását hallgatta, illetve háromtól négyig a filológiai professzor előadása helyett Szigeti Gyula György magánóráján vett részt. A többi diákhhoz viszonyítva a főúri gyermekek tanítására nagyobb hangsúlyt fektettek, és több magánóra kapott helyett oktatásukban.

1720 szeptemberétől kezdődtek a problémák Vajna Miklós és az enyedi kollégium tanárai között, ami hatással volt a Teleki fiúkra és bizonyos szinten Teleki Sándor és a kollégium viszonyára is. Ez a konfliktus vezetett ahhoz, hogy 1722-től László a marosvásárhelyi kollégiumban folytatta tovább tanulmányait. Szigeti Gyula György 1722. február 9-én kelt levelében részletesebben írt a problémáról, de a háttérben meghúzódó igazi okok rejtve maradtak. Tudósít Vajna Miklós és Nicolaus Jacobi német praeceptor közötti konfliktusról, illetve beszámol az ő és Vajna közötti vitáról is, amelyek 1720 nyarán kezdődtek.

¹⁹ P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvári–Nagyenyedi Bethlen Főtanoda története*. Szerző sajátja, Nagy-Enyed 1868, 187–188.

²⁰ Uo. 193.

A Teleki ifjak többször hangoskodtak esténként Nicolaus Jacobi társaságában. A kollégium törvényei ezt szigorúan tiltották. Szigeti Gyula György kérte Vajna Miklóst, hogy intse rendre tanítványait. Vajna ezt sértésnek tekintette, és úgy gondolta nem tartozik Szigeti Gyula Györgynek sem elszámolással, sem engedelmisséggel.²¹ Innen eredhetett a probléma, amely végül a kollégiumból való távozáshoz vezetett. Hermányi Dienes József visszaemlékezése szerint Teleki Miklós intelligens és tapasztalt férfi volt, de rendkívül szókimondó is.²² Heves természete sem segítette elő a békés együttélést közte és a kollégium között. Az enyedi professzorok levelei is fennmaradtak, amelyben a Vajna Miklóshoz és a Teleki fiúkhoz fűződő gondjaikról írtak. Vajna Miklós becsmérő levelét is említették, amelyet a tanároknak írt búcsúzásakor, ez azonban nem maradt fent. Így a másik fél véleményét a konfliktust illetően nem ismerjük. Az 1722. február 17-én kelt levelet Szilágyi Péter²³, Szigeti Gyula István²⁴ és Szigeti Gyula György²⁵ tanárok mellett Sövényfalvi Lengyel Zsigmond contrascriba,²⁶ Solymosi Áron senior,²⁷ Komáromi K. István contrascriba,²⁸ Vásárhelyi Tőke István,²⁹ Vásárhe-

²¹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547.

²² Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus*. Magvető, Budapest 1960, 80.

²³ 1685-ben iratkozott be a nagybányai főiskolára, majd Kolozsváron folytatta tanulmányait. A franekeri egyetemen tanult. Hazatérése után a Kemény családnál nevelő és udvari pap. 1716-tól a filozófia és a keleti nyelvek professzora a nagyenyedi kollégiumban. 1723-ban hunyt el.

²⁴ 1678-ban született Szigeti György máramarosi esperes és Nánási Sára fiaként. A szatmári református kollégiumban kezdte tanulmányait, majd 1697-től Nagyenyeden folytatta. 1704-ben nagybányai rektor. 1705-ben az odera-frankfurti, majd 1707-től a franekeri egyetemen tanult. Hazatérve 1708-tól nagybányai rektor, majd szinyérváraljai, szatmári és felsőbányai lelkész volt. 1714-től a nagyenyedi kollégium teológia és filozófia professzora, 1717-től pedig rektora. 1734-től az Erdélyi Református Egyházkerület generalis notarius, majd püspöke 1740-ben bekövetkezett haláláig. 1738-tól a nagyenyedi egyházmegye esperese is.

²⁵ A franekeri egyetemen tanult. A székelyudvarhelyi református kollégium tanára volt, majd 1721-től a nagyenyedi református kollégiumban tanított. 1725-ben hunyt el.

²⁶ 1713-ban kezdte meg tanulmányait Nagyenyeden, később vízaknai és szászvárosi rektor. 1724-ben Heidelbergben tanult, majd 1725-ben megfordult Utrechtben is. Hazatérte után dévai lelkész, 1731-től 1738-ban bekövetkezett haláláig a hunyadi egyházmegye esperese.

²⁷ 1713-ban írta alá a kollégium törvényeit Nagyenyeden. 1721-ben contrascriba. Később Fogarason volt rektor. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 130.

²⁸ 1715-ben írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 131.

²⁹ Vásárhelyi Tőke István református lelkész fia. 1715-ben iratkozott be az enyedi kollégiumba. 1722-ben az odera-frankfurti, majd az utrechti egyetemen tanult. 1725-től 1767-ig tanított a nagyenyedi kollégiumban. 1768-ban hunyt el.

lyi Kézdi Péter,³⁰ Pávai István³¹ és Fáji Sámuel³² is aláírta. Megemlégették a Teleki fiúk nem megfelelő viselkedését, amelyről bővebben Szigeti Gyula György is írt korábbi levelében. Úgy gondolták rájuk nem vonatkoznak a kollégium törvényei és próbálták kivonni magukat a könyörgés,³³ oeconomia,³⁴ vigilia,³⁵ alól, emiatt megrovást kaptak. A tanárok és diáktársaik nem nézték jó szemmel az efajta kivételezést, és igyekeztek fellépni ellene. A fegyelmi bizottság előtt Vajna Miklós többször is megvédte tanítványait, és becsmérően beszélt tanáraival. A tanárok próbálták a kollégium falain belül megoldani a kérdést, és nem értesítették Teleki Sándort róla, nehogy kihívják ezzel a gondnok haragját és elveszítsék támogatását.³⁶

Az enyedi tanárok Teleki Sándorhoz címzett levelükben leírták Teleki László búcsúzásának körülményeit. A búcsúztatást mindkét harang megkondításával kezdték. Jelen volt a kollégium mindhárom tanára és a diákság nagy része. Bánffy Péter felolvasta Teleki László búcsúzó levelét. Az ifjúság nevében Mikó Pál búcsúzott el Lászlótól. A rhetorok (ötödik osztály) nevében Kemény Jankó, poeták (hatodik osztály) nevében Dániel Elek és egy Körösi nevű diák, a syntaxisták (negyedik osztály) nevében Kemény Lackó, a német classis nevében Dániel Lajos vett búcsút Teleki Lászlótól a kollégiumból való távozásakor. Az alsóbb osztályok háromszor hangos vivátot kiáltottak László tiszteletére.³⁷ A levélben nemcsak egy főúri gyermek kollégiumtól való búcsúzásáról kapunk képet, hanem kiegészíthetjük az enyedi diáknévsort a kollégiumban tanuló főúri származású gyermekek nevével, akik nem szerepelnek a matriculában.

³⁰ 1715-ben kezdte meg tanulmányait Nagyenyeden. Kemény László praeceptor volt. 1724-ben az utrechti, majd az odera-frankfurti egyetem hallgatója. Hazatérte után Teleki József udvari papja, majd gyulafehérvári lelkész. 1730-tól másod-, majd első lelkész Szászvároson. 1742-től 1746-ban bekövetkezett haláláig Székelyudvarhelyen lelkész és az udvarhelyi egyházmegye eseprese.

³¹ 1715-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 132.

³² 1715-ben írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit. Leidenben tanult. Ott maradt az egyetem elvégzése után és, mint tanító helyezkedett el. 1760-ban hunyt el Leidenben.

³³ Reggel és este könyörgést kellett olvasniuk a diákoknak.

³⁴ Szeres szolgatévő. Ő felelt a kollégiumban a rendért, meghatározott időpontokban csengett és ő jegyzete fel a hiányzókat. Bővebben lásd: Váró Ferenc: *i. m.* 124–125.

³⁵ Éjszakai felügyelet. Éjszaka vigyáztak a kollégiumra és nem engedték, hogy a diákok éjszaka távozzanak a kollégiumból. Váró Ferenc: *i. m.* 125–126.

³⁶ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547.

³⁷ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547, 1721. febr. 4., Nagyenyed.

A könyvjegyzékek

A kollégium könyvtárának mintegy háromnegyede elpusztult 1707-ben,³⁸ így a Rákóczi-szabadságharc után a kollégium tanárai és diákjai könyvhiánnyal küszködtek. Hermányi Dienes József emlékiratában olvashatjuk, hogy enyedi diákkorában édesapjától Ovidius *Metamorphosis*-át kérte, de nem talált belőle eladó példányt. Más klasszikus szerzőt is nehéz volt beszerezni, amelyek segítségével a latin nyelvet kívánták elsajátítani. Végül egy Florust és egy csonka Cicerót sikerült találnia. A könyvhiány miatt Hermányi az egyik nyári szünetben előre megtanulta Claubergius *Contracta logicáját*.³⁹ Tanítósa idején Hermányi Vergiliust és Florust használva tanította a tanulókat a latin nyelvre, az ezekből vett példamondatokat fordították magyarra. Volt még egy Curtius-kötete is, de a diákoknak nem volt belőle példánya, így azt nem használhatta.⁴⁰ A legalapvetőbb tankönyvekből is hiány volt. Csernátoni Gajdó Dániel és Vajna Miklós leveleikben többször kértek könyvet a Teleki fiúk és más diákok részére Teleki Sándortól, illetve tájékoztatták őt milyen könyveket vásároltak. Az 1716-os könyvjegyzék legvégén Csernátoni Kertész Marci számára egy grammatikát és egy *Orbis pictust* kért, de egy katekizmusra és Rudimentára is nagy szüksége volna.⁴¹ 1719-ben Miklós számára egy René Descartes-kötetet kért a Teleki család könyvtárából.⁴² Vajna Miklós 1720. december 19-én kelt levelében beszámolt arról, hogy egy Rhetorikát vásárolt Détései Jánosnak hat susták 72 dénárért, de több könyvet egyelőre nem tudott beszerezni.⁴³ 1721-ben Vajna Miklós Tót Miskának egy Cicero-kötetet vásárolt, míg Lászlónak Erasmus *De copia verborum* című művét vette meg egy magyar forintért. Cicero latin nyelvű szónoklatait is meg akarta vásárolni Vér és Détései számára, de nem kapott belőle olcsó példányt.⁴⁴

³⁸ Erdélyi könyvesházak II. S. a. r. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Scriptum Kft., Szeged 1991, 195.

³⁹ Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről VII. Erdély változása 1703–1750. Szerk. Makkai László, Franklin-Társulat, Budapest 1941, 240.

⁴⁰ Uo. 243–244.

⁴¹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535.

⁴² MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535, 1719. május 5., Enyed.

⁴³ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536.

⁴⁴ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536, 1721. április 30., Enyed.

Teleki Sándor kapcsolata nem szűnt meg a kollégiummal a fiúk tanulmányainak befejezése után sem. Egy könyves bejegyzés⁴⁵ szerint unokáinak egy Descartes filozófiáját ismertető Antoine le Grand-kötetet⁴⁶ vásárolt Jancsó Gábor nagyenyedi praeceptortól 2 forint és 38 dénárért. Teleki Sándor első házasságából született lánya Judit és vargyasi Daniel István (1703–1780) 1730 környékén kötöttek házasságot. Teleki Judit azonban 1737-ben elhunyt.⁴⁷ Gyermekeit, Daniel Sándort, Mihályt (1731–1782) és Károlyt Teleki Sándor gondozta, és a nyarat többnyire a nagyapjuk birtokain töltötték. Tanulmányaikat Nagyenyeden folytatták Fülei Deák András (1740), Jancsó Gábor (1744–1749) és Galambfalvi Demeter Ferenc (1750–1751) praeceptorok irányításával.⁴⁸

Az első könyvjegyzék 1716. december 11-én keletkezett, és azon könyveket sorolta fel, amelyeket Csernátoni Gajdó Dániel a Teleki család könyvtárából (Nagyszeben vagy Gernyeszeg) hozott el Teleki Miklós és László számára. A lista tizenhat kötetet sorol fel, és rendkívül szűkszavú. Néhol csak a szerzőt tüntette fel, a kiadási adatokat és sok esetben a pontos címet sem tudtuk behatárolni. Olyan alapműveket találunk a könyvjegyzéken, amelyek a latin nyelv elsajátításához voltak szükségesek, és a kor általános műveltségéhez tartoztak. Quintus Horatius Flaccus két meg nem nevezett műve szerepel a listán, amelyeket szöveggönyvként használtak a latin nyelv elsajátításához. Az onnan vett példamondatokat fordították magyarra, majd vissza latinra. Ugyanezt a célt szolgálta egy meg nem nevezett latin nyelvtankönyv, a *Parnassus poeticus* és az *Orbis Pictus* is. Autopszia nyomán sikerült azonosítani egy művet, amely a könyvjegyzéken is szerepel. Johannes Jovianus Pontanus olasz humanista és költő munkáját jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi, és több tulajdonosváltás után 1716-ban Teleki Miklós tulajdonába került. Később a könyv féltestvérehez, a Téka-alapító Teleki Sámuelhez került.⁴⁹ Michael Radau munkája a szónoklat rejtelme-

⁴⁵ Vette G. Széki Teleki Sándor Vargyasi Daniel unokáimnak N. Enjedi Praeceptoroktól Jancso Gábor ö k(e)g(ye)l(mé)től itten A(nn)o 1745. M(ense) Augusti [...] fl. 2 / 38 dr. Celnán. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

⁴⁶ LE GRAND, Antoine: Institutio philosophiae secundum principia D. Renati Descartes: nova methodo adornata et explicata. In usum juventutis academicae. Juxta exemplar. – Londini, [s. n.], 1678. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

⁴⁷ Daniel Gábor: *A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Budapest 1896, 227.

⁴⁸ Daniel Gábor: i. m. 224.

⁴⁹ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum forum sicularum. II.*, Red. Spielmann-Sebestyén Mihály et alii, Lyra, Marosvásárhely 2001, P 163.

ibe kívánta bevezetni a Teleki fiúkat. Teológiai ismereteik elmélyítését egy latin nyelvű biblia, Philippe de Mornay, Pierre de Moulin és Johann Heidfeld teológusok munkái segítették. Az ókori történelmet Christian Matthiae könyvéből tanulták, ahonnan ismereteket szerezhettek az ókori Babilóniáról, Asszíriáról, Perzsiáról, a Görög és a Római Birodalomról. A listán szerepel Philipp Clüver, a történeti földrajz atyjának könyve is, ennek segítségével a földrajzi alapismereteket tanulhatták meg. Euklidész segítségével a matematika alapjait sajátíthatták el. Georg Ziegler *Discursus de summo bono* című munkáját Szenci Molnár Albert fordította le 1630-ban, amelyről a címlapon azt írja, hogy *az bibliai és világi sokféle históriákért és példákért olvasásra kedves és hasznos*. Ennek a munkának valamegyik latin, esetleg magyar változata rejtőzik a *Summum Bonum* megjelölés mögött.

A második könyvjegyzék 1719. február 12-én keletkezett. Teleki Sándor kérésére Csernátoni Gajdó Dániel írta össze Teleki Miklós könyveit. Ez a könyvjegyzék már több adatot tartalmaz, felsorolja a könyvek provenienciáját is, és tájékoztatást kapunk a nagyenyedi kollégium könyvtáráról is. A könyvjegyzéken 29 kötet szerepel, és hét tétel azonos az előző könyvjegyzékkel. Átfogóbb képet kaphatunk azokról a könyvekről, amelyek tankönyvként funkcionáltak a kollégium felsőbb osztályaiban. A könyvjegyzéket összevetettük Teleki Sándor könyveinek listájával is, amely szintén nem jelent meg nyomtatásban, és jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi.⁵⁰ A könyvjegyzéken méret szerint sorolják fel a könyveket a *Catalogus Librorum* cím alatt. Az utolsó oldalra valaki utólag írta rá, hogy Teleki Sándor könyvjegyzékéről van szó. A lista keltezetlen, de mindenképpen 1744 után keletkezhetett, hiszen ez a listán szereplő utolsó kiadási év.⁵¹ Teleki Miklós a könyvjegyzékén szereplő könyvek egy részét édesapjától kapta, vagy az ő utasítására vásárolták neki, ezért feltételezhetünk egyezést a két könyvjegyzék között. Az összeírás egy latin és egy magyar nyelvű bibliával kezdődik, amelyek Teleki Sándor jóvoltából kerültek Miklóshoz. Itt sem derül ki, melyik kiadásról van szó, illetve az sem, hogy a teljes biblia volt a tulajdonukban vagy külön az Ó- és Újszövetség. Szintén Teleki Sándor ajándékaképpen került Miklóshoz egy magyar nyelvű katekizmus és egy zsoltárokat tartalmazó kötet. Bővebb információk hiányában itt sem tudtunk pontosabb azonosítást végezni. Két szótár is szerepel a listán, amelyek elengedhetetlenek voltak a latin nyelv tanulásához és a példamondatok fordításához. Az egyik, a Pápai Páriz Ferenc

⁵⁰ Ezúton is köszönöm Kovács Bánya Rékának, hogy felhívta rá a figyelmem.

⁵¹ *Catalogus Librorum*. [s. l.] [s. a.] Kézirat. Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár, Teleki személyes levéltár II. C 842.

nagyenyesi professzor által szerkesztett latin–magyar, magyar–latin szótár első kiadása, amelyet Teleki Sándor utasítására vásároltak. A másikat Szenci Molnár Albert szerkesztette, de a kiadás nincs feltüntetve. Így lehet a háromnyelvű (latin, magyar, görög) vagy a négynyelvű (latin, görög, magyar, német) változata is. Az előző könyvjegyzéken is szereplő két Horatius mellett az ókori klasszikusok között megtaláljuk még Quintus Curtius Rufus Nagy Sándorról szóló történetét és Titus Livius Róma alapításáról szóló könyvét is. Aulus Gellius *Attikai éjszák* (*Noctes Atticae*) című munkáját Szigeti Gyula István enyesi professzor adta kölcsön Miklósnak. Gellius könyve megírásához nagyjából háromszáz görög és római szerző munkáját használta fel. A klasszikusok között találjuk még Lucius Annaeus Florus római történetíró művét, amelyben a római királyoktól Augustus uralkodásáig tárgyalta az eseményeket. Egy szöveggyűjteményt is használtak a latin nyelv elsajátításához, egy *Parnassus poeticus*, amelyben az ókori klasszikusok példamondatait gyűjtötték össze a forrás megjelölésével, és azokat fordították magyarra. Egy meg nem nevezett német nyelvtankönyvet Enyedi István⁵² küldött Halléből Miklósnak. Marcus Fridericus Wendelinus iskolai célra szánt latin–német nyelvtankönyvét Kibédi András⁵³ ajándékozta Miklósnak Kolozsváron. A humanista műveltséghez tartozó Francesco Petrarca *A jó- és balszerencse orvosságairól* (*De remediis utriusque fortunae*) című latin nyelvű műve, amelyet dialógus formájában jegyzett le, a kiadványt Kolozsvári István⁵⁴ adta Miklósnak. Erasmus több művét is megtalálhatjuk a könyvjegyzéken. Nyájas beszélgetések (*Colloquia familiaria*) című művét Csernátoni Gajdó Dániel ajándékozta Miklósnak. Erasmus *De utraque verborum ac rerum copia* című retorikai szöveggönyvét gernerzeszi praeceptora, Gidófalvi Péter ajándékozta Teleki

⁵² Enyedi István (1659–1714) nagyenyedi teológiai tanár és Halmágyi Júlia fia. 1709-ben kezdte tanulmányait Nagyenyeden Bethlen János alumnusaként. 1716-ban indult peregrinációs útjára. Odera-Frankfurtban, Hallében és Leidenben tanult, de megfordult Lipcsében, Drezdában, Rotterdamban, Angliában és Franciaországban is. 1721-ben tért haza és orvos, kolozsvári szenátor, majd főbíró lett. Teleki Sándor pártfogoltja volt.

⁵³ 1707-ben iratkozott be az enyedi kollégiumba. 1714-ben Odera-Frankfurtban és 1716-ban Franekerben tanult. Peregrinációja során eljutott Amszterdamba, Utrechtbe és Leidenbe is. Teleki Sándor pártfogoltja volt. Hazatérte után becei pap, majd Hunyadi Abacs Márton és Szigeti Gyula István mellett jegyző, 1740-től pedig a nagyenyedi egyházmegye esperese. 1759-ben hunyt el.

⁵⁴ 1717-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba. 1725-től szászvárosi rektor. 1727-ben indult külföldi tanulmányútjára. Lipcsében, Brémában és Gröningenben tanult. 1732-ben nagybányai, 1744-ben menyői, 1755–75. között ismét nagybányai lelkész. 1749 és 1779 között a nagybányai egyházmegye esperese. 1780-ban hunyt el.

Miklósnak. Egy harmadik Erasmus-kötetet Szigeti Gyula István adott kölcsön Miklósnak, amelyben a levélírás művészetéről olvashatott. Kitűnik, hogy a 18. század elején még mindig a humanista műveltségre alapozták az iskolai tanulmányokat, hiszen nagy számban találjuk meg az ókori klasszikusokat és a humanista szerzőket. Fülöp Melanchthon *De dialectica* című, a tudományos vitákról, disputációkról értekező tankönyvét, Csernátoni ajándékozta Miklósnak. Ambrogio Marliano *Theatrum politicum* című fejedelmi tükrét Teleki Sándor vásárolta fia részére. Georg Horn peregrinációról szóló könyve szintén Kolozsvári István jóvoltából került Miklóshoz. James Garden *Theologia pacifica* című munkája, amelynek előszavát Köleséri Sámuel írta, és az egyházak közötti megbékélésről szól, Csernátoni Gajdó Dániel révén került Miklóshoz. Johannes Sleidanus német történész *De quatuor summis imperiis* című munkáját is olvasta Miklós. A könyvjegyzék végén Csernátoni megemlíti, hogy saját nevére szokott kikölcsönözni könyveket a kollégium könyvtárából három-négy hét időtartamra. Ebből az is kitűnik, hogy a könyvtárból csak subscribált diákok kölcsönözhattak, míg az alsóbb tagozatok diákjai valószínűleg csak helyben olvashattak. 1722-ből ismeretes még egy könyvjegyzék, amely Teleki Sándor Bécsből rendelt könyveit sorolja fel fiai, László és Lajos számára. A könyveket Felfalusi Mihály szállította.⁵⁵ Teleki Sándor tehát továbbra is gondoskodott fiai megfelelő tanítatásáról és az ehhez szükséges könyvek beszerzéséről.

A possessorbejegyzések alapján további két könyvet sikerült azonosítani Teleki Miklós egykori könyvtárából, amelyek nem szerepelnek egyik könyvjegyzéken sem. Ortwinus Gratius német humanista és teológus munkája több tulajdonosváltás után 1719-ben került Teleki Miklós birtokába, a második könyvjegyzéken mégsem szerepel. Miklós Gyalakutai Lasai Jánosnak ajándékozta a kötetet, de később így is féltestvére, Teleki Sámuel birtokába került, és jelenleg a Teleki Téka őrzi.⁵⁶ Ortwinus Gratius 1517-ben adta ki az *Epistolae obscurorum virorum* című művét, amely a hozzá intézett leveleket tartalmazta. Emiatt X. Leó pápa kiközösítette a szerzőt, a mű olvasóit és terjesztőit egyaránt. Saját védelmében válaszként kiadta a *Lamentationes obscurorum virorum*ot, megítélésén azonban ez sem segített. A kötetben helyt kapott még Hubert Languet levelezése az idősebb és ifjabb Joachim Camerariusszal, amely 1646-ban jelent Gröningenben

⁵⁵ Erdélyi könyvesházak III, 159–160.

⁵⁶ [Gratius, Ortwinus:] *Lamentationes obscurorum virorum epistola D. Erasmi Roterodami, quid de obscuris sentiat, cum caeteris quibusdam, non minus lectu jucundis, quam scitu necessariis.* [s. typ.], Coloniae 1649. (Teleki-Bolyai Könyvtár T d-52 col. 1.)

Ludovicus Camerarius szerkesztésében.⁵⁷ A kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár állományában található egy kolligátumkötet, amely szintén Teleki Miklós tulajdonát képezte. A possessorbejegyzés datálatlan, de neve mellett feltüntette az alezredesti rangot, így jelenlegi ismereteink szerint ez a kötet került legkésőbb a tulajdonába. A könyv később az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárát gyarapította. A kolligátumkötet Erasmus *De libero arbitrio diatribe* című munkáját tartalmazza.⁵⁸ A könyv második részében Luther Mártonnak a szolgai akaratról írott munkája olvasható, amely valójában Erasmus a szabad döntésről írott művére adott felelet.⁵⁹

Teleki László egykori könyvtárából autopszia nyomán egy könyvet sikerült azonosítani, amely minden kétséget kizáróan a birtokában volt: a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus* című munkájáról van szó, amely Nagyenyeden jelent meg 1766-ban.⁶⁰ Bod Péter Teleki László két lányának, Thoroczky Zsigmondné Eszternek és Klárának ajánlotta művét. Zágony Aranka György, az Erdélyi Református Egyház és Kollégiumok superintendense 1766. május hetedikén adta meg az engedélyt a könyv kinyomtatására. Teleki László possessorbejegyzését pedig még ugyanezen év május 24-ére datálta, így rögtön a megjelenés után már a birtokába került Bod Péter munkája. Teleki László 217 magyar forintot adott a *Smirnai Szent Polikárpus* kinyomtatására. A könyvet ezer példányban nyomtatták, és a teljes nyomtatási költség 225 magyar forintot tett ki.⁶¹

⁵⁷ Languet, Hubert: *Viri cl. Huberti Langueti Burgundi ad Joachimum Camerarium patrem et Joachimum Camerarium filium medicum scriptae epistolae*. Ed. Ludovicus Camerarius, typis Iohannis Nicolai, Groningae 1646.

⁵⁸ Erasmus, Desiderius: *De libero arbitrio diatribe, sive collatio*. Apud Ioannem Frobenium, Basileae 1524. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Rare 114.)

⁵⁹ Luther, Martin: *De servo arbitrio. Martini Lutheri ad D. Erasmus Roterodamum*. Apud Ioannem Petreium, Norembergae 1526. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Rare 127.)

⁶⁰ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok*. [s. typ.], Nagyenyed 1766. (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára H201/a)

⁶¹ Bod Péter: *Önéletírás*. In: *Új Magyar Athenas*. Magvető, Budapest 1982, 78.

Függelék

Alább közlöm a két könyvjegyzéket és azok lehetséges feloldásait. A praeceptorok szűkszavúan nyilatkoztak, nem adtak meg kiadási adatokat, és sokszor a címet sem, így néhány esetben csak feltételezzük, hogy a szerző mely könyvéből tanulhatott Teleki Miklós és László. A teljesség igénye nélkül felsoroljuk a további kiadásokat is. Népszerű, számos kiadást megért alapkönyvekről, tankönyvekről van szó, így sok esetben nem lehet pontosabb meghatározást adni. A bibliák és katekizmusok esetében lehetetlen volt meghatározni, hogy melyik változatát vagy kiadását használhatták. Dőlt betűvel, szöveghűen közlöm a könyvjegyzéket és alatta a lehetséges feloldásokat, illetve azok impresszumadatait és a szakirodalmi hivatkozását.

Teleki Miklós és László könyvjegyzéke (1716)

1716. dec. 11. *Fiam praeceptoran(a)k illye(n) konjveket attam ki.*

A(nn)o 1716 11 (decem)bris. En ide alább megirt személy vettem a méltosagos urtol gondviselésem alá Miklós és László számára ilyen könyveket:

1. *Mysterium iniquitatis etc.*

MORNAY, Philippe de: *Mysterium iniquitatis, seu historia papatus: quibus gradibus ad id fastigii enisus sit, quamque acriter omni tempore ubique a piis contra intercessum asseruntur etiam iura imperatorum, regum et principum christianorum adversus Bellarminum et Baronium cardinales ...* –Salmurii, apud Thom. Porthaeum, 1611.

BVB BV001504464 – SWB 032925999 – GBV 065735315

Feltételezett azonosítás. További kiadásai: Salmurii, 1612. (BVB BV017227179), Gorkum, 1662. (ÖLB)

2. *Philippus Cluverus*

CLÜVER, Philipp: *Introductio in universam geographiam, tam veterem quam novam ...* – Amstelodami, Hendius, 1629.

BVB BV008699177

További kiadásai: Amstelodami-Londini, 1697. (BVB BV022773889) Amstelodami, 1661. (BVB BV002836894) Amstelodami, 1651. (BVB BV002836875) Amstelodami, 1659. (BVB BV011339059) Brunsvigae, 1672. (BVB BV018977992) etc.

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In duodecimo: 17. Ph. Cluveri Introductio in Geograph. Vet. et Novam.*

3. *Matthias Christianus*

MATTHIAE, Christian: Theatrum historicum theoreticum-practicum. In quo quatuor monarchiae. Nempe prima, quae est Babyloniorum et Assyriorum; secunda, Medorum et Persarum, tertia Graecorum; quarta Romanorum ... - Amstelodami, Elzeviir, 1648.

BVB BV040889723

További kiadásai: Amstelodami, 1656. (BVB BV009010939) Amstelodami, 1668. (BVB BV001500861) Francofurti, 1684. (BVB BV012687513) Francofurti, Lipsiae, 1702. (VD18 1250081X) etc.

4. *Petri Molinae Theol*

DU MOULIN, Pierre: Petri Molinaei vates, seu de praecognitione futurorum, et bonis malisque prophetis libri V.: in quibus etiam explicantur difficiliores nonnullae Veteris et Novi Testamenti prophetiae. – Lugduni Batavorum, Maire, 1640.

SWB 02463851X – GBV 151137102

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In octavo: 16. Petr. Molinaei Vates Libr. V. Lugd. B. 1640.*

5. *Horatius notis Bond*

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Quinti Horatii Flacci poemata: scholiis sive annotationibus, quae brevis commentarij vice esse possint á Ioanne Bond illustrata. – Londini, Norton, 1606.

BVB BV001733167

További kiadásai: Londini, 1608. (BVB BV022681124) Londini, 1611. (BVB BV022681127) Londini, 1614. (BVB BV022679922) Londini, 1660. (BVB BV022765463) stb.

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Q. Horatius Flaccus cum comentariis selectissimis variorum : et scholiis integris Joannis Bond. Accedunt indices locupletissimi, tum auctorum, tum rerum accurate Corn. Schrevelio. – Lugduni Batavorum, Hack, 1653.

SBB

További kiadásai: Lugduni Batavorum, 1663. (GBV 491051344)
Lugduni Batavorum, 1670. (GBV 491051794) stb.

6. *Horatius sine notis*

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Sermones, Carmina, Epistula, Ars poetica, Carmen Saeculare vagy Epodes című munkáinak egyike, vagy ezek gyűjteményes kiadása lehet.

Feltételezett azonosítás. Számos hazai és külföldi kiadása ismert.

7. Hiányzik, rossz számozás.

8. *Euclides*

EUCLIDES: Elementa geometriae.

Feltételezett azonosítás. Számos hazai és külföldi kiadása ismert.

9. *Sphinx*

HEIDFELD, Johann: Theologico-philosophica Sphinx ... – Herbornae Nassoviorum, Christophorus Corvinus, 1600.

VD16 H 1386

További kiadásai: Herborn, 1602. (VD17 12:123988R) Herborn, 1608. (BVB BV009548421) Herborn, 1616. (SWB 028310691) Herborn, 1621. (BVB BV013736353) Herborn, 1631. (VD17 3:301559W) stb.

10. *Esopus*

AESOPUS: Fabulae Aesopica.

Számos hazai és külföldi kiadása ismert, latin és görög kétnyelvű kiadás egyaránt.

11. *Summum bonum*

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono = Az legfőbb jorol, melyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik ennekelötte Josquvinus Betuleius által Hanoviában bocsattatott ki; melyet mostan némellyeknek kérésekre magyarrá fordítot Sz[enci] M[olnár] A[lbert] – Löcsén, nyomtattatott Brewer Lörintz által, 1630.

RMNY 1483. – RMK I. 594.

További kiadása: Kolozsvári, Misztótfalusi Kis Miklós, 1701. (RMK I. 1628.)

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono, seu vera beatitudine. Das ist: Freuden Spiegel der Ausserwehlten Kinder Gottes in diesem Leben, so sie durch den Glauben an Gott, und seinem lieben Sohn Jesu Christo, allhie im Heiligen Geiste haben, und im Hertzen empfinden ... - ALTEN Stettin, Duber, 1615.

GBV 819204641 – BVB BV022326936

További kiadása: Frankfurt, 1616. (GBV 536979626)

12. *Beckerus*

RADAU, Michael: Orator extemporaneus sive artis oratoriae brevium bipartitum. [Ed.: Beckher, Georg] – Amstelodami, 1650.

SWB 020017618

További kiadásai: Amstelodami, 1651. (SWB 285167944) Lipsiae, 1654. (GBV 091935369) Lipsiae, 1659. (035604018) Cracoviae, 1666. (SWB 058580794) Lipsiae, 1674. (SWB 018729622) Coloniae, 1695. (SWB 314655379) stb.

13. *Biblia Latina*

14. *Parnassus Poeticus*

NOMESSY, Nicolas: Parnassus poeticus; in quo phrases poeticae omnes ex optimi poetis collectae ... – Coloniae Agrippinae, Hunthemius, Bucholtz, 1602.

VD17 12:130790R

További kiadásai: Coloniae, 1604. (VD17 547:647039B) Lipsiae, 1608. (VD17 3:645524A) Coloniae, 1609. (VD17 3:006104U) Coloniae, 1618. (BVB BV001463600) Coloniae Agrippinae, 1619. (BVB BV012871754) Coloniae Agrippinae, 1641. (VD17 23:242146L) Francofurti, 1654. (VD17 3:300032Y) Lipsiae, 1656. (VD17 23:296293K) stb.

15. *Pontanus*

PONTANUS, Johannes Jovianus: Carminum quae quidem extant omnium pars prima (-secunda). – Basiliae, apud Andr. Cratandrum, 1531.

VD 16 P 4206

Mai jelzete: Teleki-Bolyai Könyvtár T o-1470 a

Ex libris: Teleki

Poss.: P. B. B. 1549; Gasparus Boethius(?) 1599; Stephanus Szegedi [15]99; Gregorius Diosj; Stephanus M. Varsolczj 1608 Claudiopoli; Valentinus Radecius 1629; Georgius Batari; Joannes N[agy] Ajtai; Samuel Salai 1679; Váradi Sigmond és jó Barátié; Gabriel Sass P. De Gyala 1699; Nicolaus Teleki de Szék 1716.

16. *Orbis pictus*

KOMENSKÝ, Jan Amos: *Orbis sensualium trilingvis, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum nomenclatura Latin, Germanica, et Hungarica. In usum et commodum scholastice nostrae juventutis noviter emiss.* – Claudiopoli, ex officina Nicolai Kis de M. Tótfalu, 1698.

RMK I. 1523.

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In octavo: 31. Jo. Commenii Orbis Claudiop. 1698.*

17. *Grammatica*

Csernátoni Daniel mp.

Teleki Miklós könyvjegyzéke (1719)

Nomina Libror(um) C[omes] N[icolaus] T[eleki]

Biblia Hungaria et Latina. A méltóságod atyai gra(ti)ajabol.

Matthiae Theatrum Historicum. Ezt Szebenb(ől) én kértem vala magam usussara méltóságodtól; de már az ő (th)ecájáb(a) adtam, mind ékességére annak mind p[edig] hogj olvassa, a minthogj olvassa is.

Christian Matthiae *Theatrum Historicum* című műve, szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Két Horatius Méltóságod adta Szebenb(ől).

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Dictionariu(m) Cl. P. P. Itt vettem a méltóságod parantsolattjából.

PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Dictionarium latino hungaricum ...Dictionarium hungaricum latino ... – Leutschoviae, apud haeredes Samuelis Brewer, 1708.
RMK I. 1746.

Dictionar(ium) Alber(t), igen régi, nálla értem

SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latino-Ungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae autorum dictiones et rerum vocabula ...Item vice versa Dictionarium Ungarico-Latinum ... – Norimbergae, Hutterus, 1604.

RMNY 919.

SZENCI MOLNÁR Albert: Lexicon Latino-Graeco-Ungaricarum; Dictionarium Ungarico-Latinum: innumeris vocibus ungaricis, formulisque loquendi latine redditus. – Hanoviae, Villerianus, impensis Conradi Biermanni, 1611.

További kiadásai: Heidelbergae, 1621. (RMNY 1239) Francofurti ad Moenum, 1644. (RMNY 2099)

SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum. Innumeris vocibus, phrasibus, formulis loquendi, et proverbiiis, cum quantitate syllabarum, indiceque Graeco et Germanico hac in quarta editione locupletum, duabus partibus distinctum, inque usum scholasticae juventutis accomodatum ... – Norimbergae, sumptibus Martini Endteri, 1708.

RMK I. 1749.

Sphinx (th)eologico-philoso(f)ica. Eztis én kértem vala el méltóságodtól Szebenből, már ad [...] usum adtam az ő (th)ecájába.

Johann Heidfeld Sphinx theologico-philosophica című munkája, a korábbi könyvjegyzéken is szerepel.

Dialectica Philippi Melanth. Én magam ajándékoztam néki

MELANCTHON, Philipp: De dialectica libri quator. – Wittenberg, Klug, 1529.

GBV 571452973

További kiadásai: Lipsiae, 1531. (GBV 389062081) Coloniae, 1537. (GBV 389022047) Coburgi, 1603. (VD17 547: 693813L) stb.

Q. Curtius de reb(us) Alexandr[i] M[agni]. Méltóságod parantsolattyából vettem.

CURTIUS RUFUS, Quintus: De rebus Alexandri Magni historia ... – Amstelodami, Jansonius, 1644.

GVB 605463239

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In duodecimo: 2. Qu. Curtius Rufus Amt. 1644.*

Theatr(um) Politicu(m) Méltóságod Sárpatakitól maga vette

MARLIANI, Ambrogio: Theatrum politicum in quo quid agendum sit a Principe, et quid cavendum ... – Dantisci, Forsterus, 1645.

BVB BV022348745 - VD17 23: 298142X

További kiadásai: Dantisci, 1655. (SWB 072509597) Coloniae, 1692. (VD17 1:002100W) Noribergae, 1684. (VD17 1: 002098L)

Crutius(!) Epistolaris, mikor ide jöttem, itt értem

CROTUS, Rubianus: Epistolae obscurorum virorum ad Dn. M. Ortuinum gratium : cui quae accessere sequens contentorum indicat tabella ... - Francofurti ad Maenum, 1643.

VD17 1:020171X

További kiadásai: Londini, Coloniae, 1619. (VD17 23: 240026H)

Londini, Coloniae, 1689. (VD17 28: 730204Y)

CURTIUS RUFUS, Quintus: Elegantissime orationes et epistole. – Parisius, Barbier, 1507.

GBV 389043648

CURTIUS RUFUS, Quintus: Quinti Curtii epistolarum liber I. Q. C. de auctoritate data Hannibali liber secundus Q. C. epistolarum liber tertius Q. C. oratio contra asentatores et de tractores liber quartus Q. C. epistolarum liber quintus. – Venetis, Tacuinus, 1502.

GBV 387043586

Feltételezett azonosítás.

Beckherus de arte oratoria, itt értem

RADAU, Michael: Orator extemporaneus sive artis oratoriae brevium bipartitum. [Ed.: Beckher, Georg] – Amstelodami, 1650.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Summum Bonum, méltóságod adta Szebenb(en)

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono = Az legföb jorol, mellyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik ennekelőtte Josquvinus Betuleius által Hanoviában bocsattatott ki ; mellyet mostan némellyeknek kérésekre magyar-
rá fordítot Sz. M. A. – Löcsén, nyomtattott Brewer Lörintz által, 1630.

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono, seu vera beatitudine. Das ist: Freuden Spiegel der Ausserwehlten Kinder Gottes in diesem Leben, so sie durch den Glauben an Gott, und seinem lieben Sohn Jesu Christo, allhie im Heiligen Geiste haben, und im Hertenzen empfinden ... - ALTEN Stettin, Duber, 1615.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Petrarcha, de remediis utriusq(ue) Fortunae. Kol[osvári] István Ur[am] adta.

PETRARCA, Francesco: De remediis utriusque fortunae ... – [Heidelberg], [Heinrich Knobloch?], [ca. 1490].

CIH 2594 - BSB-Ink P-263 - GW M31621 - Hain/Copinger 12791 = H 12792.

További kiadásai: Bernae, 1600. (VD16 ZV 21061) Bernae, 1605. (VD17 39: 136937S) [s. l.], 1610. (VD17 12: 638932Y) [s.l.], 1613. (VD17 12: 638935W) stb.

Hornij Ulissea. Ezt is Kol[osvári] István Ur[am] ajándékozta.

HORN, Georg: Georgi[i] Horni[i] Kemn. Pal. Ulyssea sive studiosus peregrinans omnia lustrans littora. – Francof., Lipsiae, Arnst, Sorge, 1671.

VD17 3: 604834F

További kiadásai: Francofurti, Lipsiae, 1672. (VD17 39:117545K)

Slejdán(us) de IV. Summis imperijs, nálla értem

SLEIDANUS, Johannes: De quatuor summis imperiis. – Argentorati, per Rihelios Fr., 1556.

VD16 ZV 14456

További kiadásai: Argentorati, 1564. (VD16 S 6659) Helmaestadtii, 1586. (VD16 S 6662) Argentorati, 1586. (VD16 ZV 29718) Francofurti, 1672. (BVB BV042878038) stb.

Erasmi Colloquia Familiaria. Én magam adtam néki

ERASMUS, Desiderius: Colloquiorum familiarium formulae. – Basilaе, Frobenius, 1519.

BVB BV011611231

További kiadásai: Basilae, 1520. (VD16 ZV 5269) Augustae Vindelicorum, 1524. (BVB BV008164785) [Nürnberg, 1525.] (VD16 E 2353) Ulmae, 1712. (VD18 12164771-003) stb.

Grammatica Germanica, Enyedi István ur küldte Académiából

Wendelini Medulla linguae Latino-Germanae Kibédi András Ur[am] adta Kolosváratt létünkben.

WENDELIN, Marcus Fridericus: Medulla priscae purae[que] Latinatatis Latino-Germanica: qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus et classicis omnibus scriptoribus, quorum in scholis admittitur autoritas ... – Francofurti, Lipsiae, Schleichius, Röteliuss, 1638.

VD17 56: 731884N

További kiadásai: Albae Iuliae, 1646. (RMNy 2141) Francofurti, Lipsiae, 1652. (VD17 39: 144251R) Francofurti, 1660. (VD17 1: 042862B) Marburgi Cattorum, 1665. (VD17 1: 042892W)

Florus, méltóságod vétette számára

FLORUS, Lucius Annaeus: Rerum romanarum ex Tito Livio epitoma; in quatuor libros distincta. – Parisiis, 1575.

BVB BV008179652

További kiadásai: Oxoniae, 1631. (BVB BV022669055) Argentorati, 1655. (VD17 1: 047244T) Genevae, 1684. (BVB BV001590014) stb.

Feltételezett azonosítás.

(Th)eologia Pacifica Sam. Köleséri. Én magam adtam néki

GARDEN, James: Theologia pacifica sive comparativa, religionis Christianae ab accessoris necessariis, necessaria a minus necessariis discernens ... – Cibirii, Michael Heltzdörffer, 1709.

RMK II. 2394.

Erasmi Verborum ac Rer(um) copia, regi praeceptora Gidofalvi ur[am] ajándékozta

ERASMUS, Desiderius: De utraque verborum ac rerum copia ; de duplici copia verborum ac rerum ; libri II. Ad sermonem et stylum formandum utilissimi. – Francofurti, Müller, 1658.

BV025112937

További kiadásai: Francofurti, 1658. (BVB BV012347588) Jena, [ca. 1675]. (BVB BV025112937) Wratislaviae, 1658. (BVB BV012411844) Amstelodami, 1655. (BVB BV021803799) stb.

Flores Poetar(um) (Parnassus Poeticus) Virgilius

NOMESSY, Nicolas: Parnassus poeticus; in quo phrases poeticae omnes ex optimi poetis collectae ... – Coloniae Agrippinae, Hunthemius, Bucholtz, 1602.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Locutionem ac sententiarum latinarum flores, qui magnas latinitatis opes continent: e latinorum poetarum principibus, Virgilio, Horatio et Ovidio collecti, ac in gratiam juventutis scholasticae, ad parandam tam solutae, quam ligatae orationes copiam ac facultatem, seundum librorum seriem. – Halae Saxonum, Orphanotropheum, Berolini, Schlechtigerus, 1702.

VD18 11261927

További kiadása: Berolini, 1713. (GBV 634836447)

Magyar Katechésis, Soltár mind ezek a Méltóságod gráciájából

Borbereki Urtol kértünk egy Liviust egy kevés ideig

LIVIUS, Titus: Historiarum ab urbe condita ... – Basel, Nikolaus Episcopus, 1554.

VD16 L 2142

További kiadásai: Würzburg, 1589/1590. (VD16 L 2145) Köln, 1588. (VD16 L 2144) Dilingae, 1679. (VD17 12: 626422C) Salisburgi, 1694. (VD17 12: 626420N) stb.

Ez az ő egész (th)ecája: Ezekén kívül maga T. P. Szigeti Ur[am] ő kegyelme offerált, s, commendált két könyvet ad legendum, edgjik Gellius, a másik Erasm(us) de conscribendis Epistolis.

GELLIUS, Aulus: Noctes Atticae – Venedig, Christophorus de Quaietis und Martinus de Lazaronibus, 1493. VII. 17.

GW 10599

További kiadásai: Venetiis, 1515. (BVB BV026229794) Argentinae, 1521. (VD16 G 1037) Coloniae, 1526. (VD16 G 1039) Coloniae, 1541. (VD16 G 1041) Coloniae, 1549. (VD16 G 1042) Francofurti, 1603. (VD17 3: 013290T) Francofurti, 1624. (VD17 39: 139286S) stb.

ERASMUS, Desiderius: De conscribendis epistolis ... – Coloniae, apud Heronem Alopeciu(m), 1523.

VD16 E 2508

További kiadásai: Köln, 1526. (BVB BV044624593) Lugdunum, 1531. (BV001415478) [Köln], 1534. (VD16 E 2516) Basilaе, 1543. (VD16 E 2521) Basel, 1549. (VD16 E 2526) Coloniae, 1579. (VD16 V 1840) stb.

Magam is a Coll[egium] (th)ecájából az ő három, negj hétig való usussára kértem le két, három könyvet, hol ezt s hol amazt, de mindenkor becsülettel vissza adtak s, vissza adjuk. Ezeknél egjéb nints.

A méltóságod parantsolattya szerent igj registrálván a Miklós (th)ecáját transmittáltattam alázatosan méltóságodnak. Dat[um] 12. Febr. A(nno) 1719.

Méltóságod méltatlan alázatos szolgája, Csernaton Daniel m[anu] [pro]pria.

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)	136
Bíbza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
János Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete.....	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig.....	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei	520
Hegy Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616